

жайлы білімдер мен көзқарастардың белгілі бір жүйеге келтірілген образдары жинақталатынын байқадық. Олардың басым көпшілігі генетикалық тұрғыдан, яғни, салт – дәстүрмен, тұрмыс – тіршілікпен адамның санасына сіңісіп, әбден кірігіп кеткен образдар.

Түрлі мәтін кеңістігіне жасалған талдау метафоралардың образдық, танымдық және атауыштық қызметтерінің аталған концептер төңірегінде когнитивтік құрылымдардың ұлттық үлгісі мен дербес үлгісін жасауға бағыттала-тынын көрсетеді.

1. Маковский М.М. У истоков человеческого языка. – М.: Высшая школа, 1995. – 159 с.

2. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т. Жанұзақов. – Алматы: Дайк – Пресс, 2008. – 968 б.

В данной статье авторская картина мира рассматривается как образ мира, смоделированный сквозь призму сознания художника как результат его духовной активности. Анализ авторских метафор позволяет выявить своеобразие его языковой картины мира и вместе с тем выявить влияние национальной картины мира на индивидуальную картину мира писателя.

In the given article the author's picture of the world is examined as the image of the world formed via the prism of an artist consciousness as a result of its spiritual activity. The analysis of author's metaphor gives an opportunity to reveal the peculiarity of its linguistic picture of the world and also reveals the influence of national picture of the world upon the writer's individual picture of the world.

С. Қ. Суатай

КҮРДЕЛІ ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫНЫҢ ЭТНОМӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Әр халықтың басынан кешкен үлкенді-кішілі оқиғалары, сүрлеу соқпағы мен даңғылы аралас таусылмас жолы оның ұлттық тарихын құрайды. Сол ұзын-сонар өмірде қалыптастырған дәстүрі мен салты, әдет-ғұрпы ұлттың дүниетанымдық ерекшелігін, айрықша мәдени келбет-бейнесін жасайды. Ұлттық мәдениет, ұлттық болмыс бейнесінде халық жүріп өткен жолдардың із-таңбасы, белгісі болады.

Ақиқат өмірдегі заттар мен құбылыстарды таңбалау, ат қойып, айдар тағу – адам баласымен бірге тұрақты да ұдайы жүріп отыратын адамның қоршаған ортаны тануы, категориялық аймақтарға бөлшектеуі барысында өтетін тұрақты әрі үздіксіз үдіріс.

Адам танымы арқылы белгілі нысандар мен олардың белгілері, қасиеттері айқындалып, санада белгілі бір ұғымды қалыптастырады [1, 21]. Адам танымы терең де шексіз, сондықтан тілдегі негізгі атауларды дүниетанымдық ақпарат айқын да мол жинақталып беріледі. Қоршаған ортаны тану үстінде адам оны жеке бөліктерге бөліп, сол жеке бөліктерді атайды. Алдымен жалпы есімдерге топтастырады, солардың ішінен жеке дара ат бере отырып, жалқы есімдерді даралайды.

Жер-су атауларының жасалуы – олардың уәждік ұстанымдарына байланысты болып

келеді. Уәжділік ұстанымдары тіл иесінің өзін қоршаған ортаны тану, қабылдау, игеру қабілетіне, солардан туатын әрекеттерге негізделеді. Оның бәрі тіл иесінің дүниетаным, танымдық қасиеттерімен өрнектеліп, ұлттың мәдениетін, менталитетін қалыптастырады. Сондықтан да жер-су атауларында нысанның қасиетін, айрықша белгісін айғақтайтын ақпарат болады, ол тіл иесінің тұрмыс-тіршілігінің, қоршаған ортасының көріністері болып келеді. Мысалы, Алматы облысында *Ойрантөбе* деген ойконим бар. Бұл – қазақтың атақты қолбасшысы, ержүрек Райымбек батырға байланысты қойылған атау. Сол кездегі ұрыстың дәстүрі бойынша, қалмақ батырымен жекпе-жекке түскен Райымбек жеңіске жетеді, қолбасшының жекпе-жегінен қуат алған қазақ қолы жауды тас-талқан етіп жеңеді. Осы Жеңістің құрметіне ұрыс өткен мекен Ойрантөбе аталады, «жауды қарата, ойран салып жеңген төбе» мағынасын білдіреді. Сөздің бірінші сыңары «тас-талқан, бүліншілік» мағынасында қолданылады. Бұдан көптеген тұрақты қолданыс тарайды: *ойран болды, ойран етті* т.б. [ҚТТС, 7-т. 1983] Осы «тас-талқан, күл-талқан ету, тас-талқанын шығару» мағынасы оқиға өткен жермен байланыстырыла, соның анықтауышы ретінде жұмсала келе тұтас атауға айналған. *Төбе* индикатор –

термин қызметін атқарады да, қазақ топонимдері арасында жиі кездеседі (*Көктөбе, Үштөбе, Күлтөбе, Майтөбе т.б.*).

Жер-су атауы – лингвистикалық бірлік, сондықтан оның атқаратын қызметі де тілдік қызмет. Жер-су атауы алдымен қарым-қатынас қажеттілігіне байланысты пайда болады. Ал ол тілдің негізгі қызметі айнала қоршаған дүниедегі заттар мен құбылыстарды сөзбен таңбалаудан, белгілеуден басталады. Басқа да тілдік бірліктер сияқты жер-су атаулары – тарихи ұзақ кезеңді қамтитын объективті және рухани дүниедегі заттарды, құбылыс, ұғым түсініктерді номинациялау процесінің жемісі, нәтижесі. Соның ішінде күрделі атаулар да дара лексема тәрізді тілдік *атау* (атауыш) қызметін атқарады, туынды лексема ретінде қалыптасқан. Алайда оның жалпы дара аталымнан айырмашылығы бар.

Күрделі атаулар екінші номинация қатарына жатады, өйткені халық жер-суға ат беруде сол жердің қадір-қасиетін, белгісін, онымен байланысты жағдаяттарды тануға кілт болатын тілдік қорда бар аталымдарды алады. Яғни, атауға ие болушы нысан (таңбаланушы) лексикада бұрыннан бар атаулар арқылы таңбаға ие болады. Сонымен қатар жиналған ақпаратты бағалау тұрғысынан өңдейді. Қазақ жерінде кездесетін *Айтағы, Тарақтас* (Қарағанды облысындағы тау), *Ақдомбақ, Екібастұз* (Павлодар облысындағы елді мекен), *Қостанай* (Тобыл өзені бойындағы қала), *Үшарал* (Алматы облысындағы елді мекен), *Қаратал* (Алматы облысындағы өзен) тағы басқа күрделі жер-су атаулары соның айғағы.

Сөздің атауы болып қалыптасуына не себеп, негіз, уәж болатын белгілері, ерекшеліктері жинақталып ескеріледі [2,92]. Зат пен құбылысқа ат қоюда өмір шындығы, нақты деректер тіл бірліктеріне, атауға айналады. *Ойрантөбе* атауының пайда болуының нақты себебі – тарихи оқиға, Райымбек батыр бастаған қазақ халқының жеңісі. Осы Ұлы Жеңісті дәріптеу, аңызға айналдыру – атаудың пайда болу уәжі. Бастапқыда бұл еркін тіркес түрінде жұмсалды деп болжауға болады, себебі халық сол жерде болған уақиғаны ауыздан-ауызға, елден-елге мақтанышпен, үлкен патриоттық рухпен жеткізді, ұрпақтан-ұрпаққа үлгі етіп таратты. Мұндай атаулар арқылы тілдің кумулятивтік қызметінің мәні жоғарылайды. Атау бастапқыда *Жоңғарларды ойран етіп жеңген жер/төбе* түрінде айтылған. Мұндағы басты уәж – *ойран*, бұл денотат қызметін атқарады. Қолданыла келе, ықшамдалу үдерісінен өтеді, яғни кейбір

элементтер мәнсізденеді, *ойран етіп жеңген жер/төбе > ойран болған жер/төбе > ойрантөбе > Ойрантөбе*. Қазіргі күні аталым құрамында компонент саны – екеу, ортақ денотат ақиқат көрінісі біреу, географиялық атау.

Алғашқыда тіл иелерінің когнитивтік санасында ақиқат дүниенің үзігі пайда болады. Ол, мысалы, *төбе, жоңғар (жау) жеңу; тұз, бас, екі* т.б. түрдегі бөліктер бойынша бейнеленеді. Бұл шындық дүниедегі нысанның *ойсуреті*. *Ойсурет* – тілдік қауымдастықтың ақиқат дүние фрагменті (үздігі) жөнінде ұжымдық санасында орын тепкен білімі. Осы ақпараттар ұжымдық санада жинақталып вербалданған білімге айналады. Бұл білімнің немесе ақпараттың осы күйінде жаңғыртылуы да, практикалық қажеттілікке сай әрі қарай өңделе түсуі де мүмкін. Бұл мәселе жөнінде Н.Уәлиев Қойқора күрделі таңбасына қатысты: «Өңдеу барысында басы артық элементтер, яғни пәлендей «жаңалығы» жоқ ақпараттық элементтер беймәнделіп, редуцияланады: *қой[ды]/[қамайтын] қора > қой[дың] қора[сы] қора[сы] > қойқора*. Осылайша құрылымдық жақтан редуцияланудың нәтижесінде тілдік бірліктерден тек *қой* және *қора* деген лексема қалғанын байқаймыз» [3,150], - дейді. Мұндағы ой бір ғана таңбаланушы туралы, ортақ денотат маңызды элементке айналған. Мәселе қойды қамауда емес, оны жыртқыштан, ұры-қарыдан қорғауда, сондықтан *қора* компоненті мәнді элементке айналады. *Ойрантөбе* аталымында «жеңу, жаудан құтылу» компонентінің мәні артады. Бұдан төбе компонентінің мәні кемімейді, керісінше ол сигнификаттық қызметін кеңейтеді. Екі лексеманың ортақ денотатының болуы (*қора, төбе*) «біріккендіктің» белгісі сөзжасам үдерісінің аяқталуы саналады. Күрделі таңба мазмұнындағы өзгеріс жеке форма арқылы тиянақталып, бір екпінге бағынған. Аталған мысалдардағы *қой, ойран* т.б көптеген күрделі аталым құрамындағы сыңарлардың жеке екпінін жоғалтуы оның материалдық дербестігіне де әсер етуі, сол себепті екі лексема арасында босарлық жоқ: *[Ойрантөб[e], [Ескелд[i], Талдықорған > Талды[ғ]орған* т.б. Бұл бос орындарда екпін ғана емес, белгілі семантика бар, екпін соның көрінісі, оны кей атауларда ассимиляция анық байқатады.

Кең-байтақ қазақ даласының түкпір-түкпірінде жоғарыда аталған күрделі атаулар тәрізді тарих құпиясын бойына жинап, сақтар тұрған тау, тас, төбе, өзен, көл, елді мекендер, олардың атаулары қаншама. Бұлардың біразы әр

аймақта қайталанып келіп те жатады, дегенмен өзінше даралық жалқылық сипатқа ие болатындары да мол (Талдықорған, Келіншеқтау, Алатау, Есекқырған, Нарынқол, Маңғыстау, Алакөл, Ескелді т.б).

Күрделі атаулардың күрделілігі олардың құрамындағы компонент санында ғана емес, қолданылу барысында сол компоненттердің бойында жүретін өзгерісте.

Күрделі атаулар қазақ тілінің сөзжасам жүйесіндегі маңызды мәселе қатарына жатады, өйткені «күрделі сөз – сөз атаулының ең жоғары, дамыған түрі» [4,7]. Күрделі сөз болып құралудың жолы ұзақ. Күрделі атаулар туралы алғашқы мәліметті жазба деректерден аламыз, сондықтан күрделі сөздер тарихи даму нәтижесінде пайда болған тіл бірліктері деуге болады. Осы даму нәтижесінде олардың сөзжасамдық моделі (қалыбы, үлгісі) қалыптасты.

Қазақ тілінде, жалпы, түркі тілдерінде күрделі сөз мәселесі сөз тіркесі, күрделі грамматикалық құрылым, олардың ішкі байланысына қатысты көп жағдайда морфология, синтаксис төңірегінде сөз болып келеді. Осы мәселе туралы көзқарас, пікірлердің бастауында И.Гиганов, А.Казембек, В.В.Радлов, Н.К.Дмитриев, А.Н.Кононов, Н.А.Баскаков, А.А.Юлдашев, Б.Орузбаева, Ф.А.Ганиев т.б. түркітанушы ғалымдармен қатар Ә.Қайдар, А.Ысқақов, К.Аханов, Н.Оралбаева, С.Исаев, Ә.Аблақов, Е.Ағманов, Б.Қасым тәрізді қазақ ғалымдарының да бары белгілі.

Күрделі сөз, оның табиғаты, түрі, қалыптасу, жасалу жолы туралы қазақ тіліндегі, түркологиядағы тұжырымдарды түйіндей келе, Б.Қасым: «Күрделі сөз – күрделі лексикалық бірлік ретінде кем дегенде екі сөзден жасалатын туынды сөздер, құрамы тұрақты, жаңа мағынаға ие болған, семантикалық бірлікте жұмсалатын дербес ұғымды білдіретін лексемалар» [4, 24], – деп тұжырымдайды. Бұдан байқалатыны – қазақ тілінде күрделі сөз (аталым) мәселесі жаңа бағытқа қарай бе бұрып бара жатқаны.

Күрделі сөз өзара байланысқа түскен сөздердің ішкі дамуы негізінде атау қажеттілігіне байланысты пайда болады. Өзара байланысқа түскен сөздер мағыналық жағынан тұтасып бір ұғымды, нысанды таңбалау деңгейіне жетеді. Олай болса, осы дәрежеге жету жолында өзара байланысқан сөздер алуан түрлі факторлардың әсеріне ұшырайды. Осы әсерлер олардың бір ұғым атауы ретінде қолданылуына жеткізеді. Күрделі сөздердің бастауы – еркін тіркестер. Жаңадан пайда болған атау құрылымдық (*Ақсу, Көктөбе, Қаратұрық, Көкшетау, Оқжетпес*)

жағынан ғана күрделеніп қоймайды, олардың құрамындағы сыңарлардың семантикасынан құралатын туынды мағына да күрделене түседі. Осы күрделену арқылы жаңа ұғым атауына айналады да, *мағыналық тұтастық, құрылымдық тұтастық, синтаксистік тұтастық* аталатын күрделі сөзге тән белгі, қасиеттерге ие болады. Аталған белгі, қасиеттерге ие болу жолы *лексикалану* және *делексикалану* үдірістері арқылы жүзеге асады да, синхронды және диахронды тұрғыда зерттеудің өзегі болып табылады. Өйткені лексикаланған немесе делексикаланған сөздердің құрамындағы компоненттерді синхрондық жағынан қарастырып түсіну әр кез мүмкін бола бермейді.

Лексикалану – тілдердің қайсысында болса да, баяу жүретін құбылыс. Ол көбіне белгілі қоғамдық-тарихи оқиғаларға байланысты туындайды, сондықтан тіл бірліктерінің бір бүтін атауға айналуының жеке тілдік, ұлттық сипаты болады. Тіл бірліктерінің көпшілігінің бойындағы лексикалану үрдісінің ізін, барысын байқау, реконструкциялау қиын. Осындай ұлттық сипатқа ие болу жағдайы туралы С.Исаевтің *Қарпатай қоғыры* атауының қалыптасуына байланысты тұжырымдарына көңіл аударған жөн. Бұл ойларын С.Исаев Ы.Мамановтың *Байжан көл* атауының даму тарихына орай айтқандарын негіз етеді. Яғни Ы.Мамановтың айтуынша, Байжан бай осы көлді жайлайды екен. Оны меншігіне айналдырып, жағасына жан қондырмайды. Содан көл *Байжанның көлі* аталған. Айтыла келе Байжанның көлі, содан кейін меншіктілік қатынас, мағына ұмытылып, тек атауыштық, номинативтік мағынаға ауысып, қазір тек *Байжанкөл* болып аталады екен. С.Исаев осындай деректі *Қарпатай қоғыр* атауынан да іздейді. Атау *Қарпатай* атты кісіге қатысты туған. Ол ауылдың маңындағы қоғырдан бірнеше жыл қатарынан шөп шабады, сол арқылы аты жоқ қоғырды (жер) жұрт *Қарпатайға* меншіктеп, *Қарпатайдың қоғыры* деп атап кетеді. Жүре келе *Қарпатай қоғыры* аталады да, меншіктік мағына жойылып, тіркес атауыштық мәнге ауысып, *Қарпатай қоғыр* түріне келеді [5, 170-171]. С.Исаев бұны изафеттік дамуымен байланыстыра қарайды.

Сөйтіп лексикалану үрдісі баяу жүретін, көбіне белгілі қоғамдық тарихи оқиғаларға, күнделікті қарым-қатынастағы ұғымдарды қолайлы қолдану мақсатына байланысты туындайды, сондықтан тіл бірліктерінің бір ұғым атауына бірбүтін атауға айналуының жеке тілдік, ұлттық сипаты болады. Мұндай ұлттық когнитивтік базаның өзегі болып саналатын

жер-су атауларының біразы прецеденттік атаулар жүйесін құрайды. Бұларда ұлттық-мәдени қауым өкілдеріне жақсы таныс ықшамдалған, феномендік сипаттағы білімдер жиынтығы болады.

Қазақ халқының басынан өткен сан қырлы тарихы прецеденттік атаулардың да сан алуанын қалыптастырған. Мысалы: *Қазығұрт, Жетісу, Сарыарқа, Оқжетпес, Бурабай, Көктөбе, Отырар, Түркістан, Баянауыл, Жасыбай* т.б.

Прецеденттік атаулар қатарына *прецеденттік топонимдер* де жатады және олардың басым бөлігін антропонимдер, поэтопонимдер, аронимдер құрайды [6,50] – деп, Қ.Рысбергенова оларды төрт топқа бөліп қарастырады. Сонымен қатар бұл мәселе Т.Жанұзақов, Г.Мадиева т.б. еңбектерінде лингвокогнитивтік, лингвомәдени табиғаты жағынан сөз болып жүр. *Прецеденттік атау* белгілі халық тарихында үлкен орын алатын, өнеге үлгі болатын оқиға негізінде жасалады да, халық жадында ұзақ, шексіз сақталады. Олардың бойындағы танымдық, ұлттық мәдени ақпарат өзекті болғандықтан, қолданыста қайталанып, жаңғырып отырады. Мысалы, ... *Баянауыл жері – Павлодар облысының тең жартысы. Найзатастың сол жағында шілікті өзек бар-ды. Нұрқат атына мініп қуғанша Керегетастың арасына сіңді де кетті. Не Ақбеттаудан, не Сабандыкөлден бір леп, не ызың сезілмейді: Сабандыкөл түбіндегі Найзатас пен Жасыбай көлінің маңындағы Керегетасты орнатып көрші.* (З.Шашкин) Бұл атаулардың әрқайсысының пайда болу жолы, себебі бар, ол белгілі жағдаят, оқиға болуы да, соның негізінде айтылым-мәтін құралуы да мүмкін. Сонда атау номинация нәтиже болып табылады. Атау арқылы жағдаяттан туған мәтін жаңғырады, өйткені халықтың когнитивтік санасында сол ақпарат-бейне сақталады. Қазіргі күні кей атаулардың формасы өзгеруі де мүмкін. Ол күрделенудің өту үрдісіне байланысты болады. Мысалы: *Біздер Екібастұз қаласынан оңтүстік шығысқа қарай 90 шақырымдай Жаңажол елді мекеніне қарасты әйгілі ақын, жиһанкез-саяхатшы, фольклор жинақтаушы, дала данасы, көріпкел, болжампаз, шежіреші, ғұлама Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің Ескелдідегі бұлағына таяқ тастам жердегі қонысына ат басын тіредік* («КӨ», №636 /2874, 10.04.2009). Бұл мәтінде бірнеше жер-су атауы бар. Солардың ішінде *Ескелді* топонимиялық атауы ғалым С.Негимовтің түсіндіруінше, халықтың «иесі келді» деген қуанышты хабарына туған. Бұл Мәшһүр Жүсіптің әулие танылған, атағы дүрілдеп тұрған кезі, сондықтан елінің

ризашылық, тәубашылық эмоциясы ие болған. Халық оны ес тұтқан, ие санаған, тірек, сүйеніш еткен. Ассоциация өзегі – осы. «Ескелді» атауы басқа жерлерде де, далаларда кездеседі, олардың да осындай ұлттық танымға негізделген уәжі болуы сөзсіз. *Ескелді* атауының формалық өзгерісін күрделену үрдісінің өтуімен байланыстыруға болады.

Прецеденттік атаулар феномендік сипаттағы ментальдік құрылымдар – ментафактілер арқылы көрініс табады [6,44].

Қазақ жер-су атауларына зер сала қарағанда, оларды жасауға белсене қатысатын, атауыштық қызмет уәжін нақтылай түсетін компоненттер қатарына: тау, тас, көл, қыр, сай, төбе, адыр, бұлақ, арқа т.б. жататынын көруге болады. Жер-суды атаудың өзіндік ерекшелігі бар. А.Арысбаевтың пайымдауынша, орфографиялық нысаналарды атаудың ерекшелігі, алдымен, жер бедерінің ең ұсақ нысаналарына дейін атауға ие болуында, екіншіден, әр орфографиялық нысанның түрі немесе тегі әр қырынан сипатталуында [7,16]. Әр түрлі қырларына түр-түс, тұрпат, мөлшер, пайдалы, ерекше қасиеттері т.б. жатқызылады. Осы қатарға әр алуан оқиға, жағдаяттарды да қосуға болады (*Оқжетпес, Қалмаққырған, Әушекөл* т.б.). Сол себепті тіл білімінде прецеденттік атаулар қатарына *прецеденттік есім, прецеденттік жағдаят, прецеденттік мәтін, прецеденттік айтылым* енеді [8,17].

Жер-су атауларының бәрі бірдей прецеденттік феномин деңгейіне жете бермейді. Прецеденттік дәрежесіне жету сол таңба бойындағы ақпарат мазмұнының мәнділігіне байланысты. Прецеденттік атаудың мазмұнына сыйғызылған ақпараттан оның ұлттық мәдени мәнінен туады. Олай болса жер-су атаулары қатарындағы прецеденттік феномендердің жасалуында мазмұн басты орын алады деуге болады.

«Жер-судың аты – тарихтың хаты» демекші, бойына тарихтың қатпар-қатпар қойнауынан сыр сақтап жатқан көнекөз атаулар қазақ жерінде көптеп саналады. Солардың ішінде күрделену арқылы жасалғандарының жөні басқашалау. Бұлардың прецеденттік феномендер қатарын құрайтындары күрделі атаулардың ерекшелігінің бір қыры болып табылады.

1. Салқынбай А. Тіл. Таным. Білім. – Алматы: Эверо, 2008. – 140б.

2. Қасым Б. Сөзжасам: семантика, уәждеме. – Алматы, 2003. – 167б.

3. Уәлиев Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: Филол. ғыл. докт. дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы, 2007. – 329б.

4. Қасым Б. Қазақ тіліндегі күрделі сөздер: уәждеме және аталым. – Алматы, 2001. – 183 б.
5. Исаев С. Қазақ әдеби тілінің Совет дәуірінде дамуы. – Алматы: Мектеп, 1973. – 195б.
6. Рысбергенов Қ.Қ. Қазақ топонимиясының лингвокогнитивтік және этномәдени негіздері. Филол. ғыл. докт. дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2010. – 255б.

7. Арысбаев А. Қазақ топонимдерінің кумулятивтік қызметі. Филол. ғыл. канд. дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2005. – 111б.
8. Керімбаев А.Е. Названия сакральных географических объектов // Тілтаным, 2003. №4. стр. 89-91.
9. Манкеева Ж. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы: Жібек жолы, 2003.

С. Қ. Суатай

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ФУЗИЯ ҚҰБЫЛЫСЫНЫҢ ТАБИҒАТЫ ЖАЙЫНДА

Қазіргі күні тілдердің грамматикалық құрылысына, әсіресе агглютинацияға соғатын жағдайларда көнерген, көбіне қате көзқарастар түпкілікті ұстанымға айналмауы басты мәселе саналуы керек. Агглютинация мәселесі оның синхронды қалпы О.П.Суниктің пайымдауынша, бірқатар дәстүрлі түсінік пен олардың анықтамаларын байыппен қайта қарау арқылы шешілуі тиіс. Жаңа ұғым – түсінік пен олардың анықтамаларын, сипаттамаларын қалыптастыру қазіргі ғылыми әдіс-тәсілдер тұрғысында терең талданған тілдік деректер негізінде жүзеге аспақ [1,10]. Б.Сағындықұлы «жалын» сөзінің бойындағы өзгерісті үнемдеу заңдылығын жүзеге асыратын құбылыстардан іздейді, яғни «Қазіргі түркі тілдерінде сөз ортасында, сөз аяғында дыбыстардың түсіп қалуы көбірек байқалса, аса ежелгі дәуірде, керісінше, сөз басында үнемделу едәуір шамада болғандығы аңғарылады [2,80], дейді. Ғалымның ойына қарағанда, «жалын» сөзінің фонетикалық, семантикалық өзгерістері сөз басындағы «ж» дыбысының элизияға ұшырауынан ұштасып жатыр. *Жалын* – «жанған оттың лапылы, ыстық қызуы», *жалау*, *жалаула* осы түбірден тарайды. «Ж» дыбысы түсіп қалған *алау* – «лаулап жанған от», *алас* – «отқа табынумен шыққан от деген ұғымның атауы», *аласта* – «ауруды отпен ұшықтап емдеу», *аласұр* – «жанталасып қиналу, арпалысу», *ал* – «қызыл, ашық қызыл», *ал қызыл* – «ашық қызыл түс». Осыдан «Бөлініп алынған лексика-семантикалық топтың ортақ түбірі *жал* түрінде қалпына келетіндігі, мұның өзі «оттың жалыны» деген ұғымды білдіретіндігі аса зер сала қарағанда аңғарылады. Бұл – *алау*, *алас*, *ал* сөздерінен «ж» дыбысы элизияға ұшырап түсіп қалған деген сөз» [2,80], деп түйіндейді.

...Түнгі дала ұйқыдан шошып оянғандай.
Болат мұнарға сел арасынан қорғасын бытырадай сырт-сырт соққан әлденелер жылт-жылт ұшқын шашыратқандай еді, ізінше моторлы будка жақтан қып-қызыл *от* жарқылдап, күп-күрең *жалын* сүйреңдей бастады.

Оқ тіліде, *от* тілі де шолақ. Күрең *жалын* қас пен көздің арасында тұтаса *алаулап*, мұнараға бір-ақ лап берді. *Өрт* түрі әрі жан шошырлық қатерлі, әрі ертегідей гажайып сұлу. Сүйреңдеген *ал қызыл жалын* арасында тулап аққан қара көк толқын бар. *Өрт* әлі *алаулап* жатыр. Қабен, Жанар, Азамат – бәрі соған, *ал қызыл жалынға* қарады. Қабен аспан мен жердің арасын тұтастыра *лаулаған* күрең *жалынға* құмарта көз тікті (З.Қабдолов «Жалын»). Бұл үзіндіден «жалын» ұғымына қатысты басқа да сөздерді көреміз. Синхронды жағдайда жалау – қалыпты түсті матадан істеліп, сап бекітілген ту [ҚТТС, 1978, 3-т,564б] мағынасын білдіреді де, одан *жалаулы*, *жалаудай*, *жалаула*, *жалаулат* т.б. сөздер туындайды. Б.Сағындықұлы *жалау* сөзінің пайда болу ізін ежелгі дәуірдегі адамдардың өмір сүру жағдайындағы салтынан таратады. Олар түнгі жорықтарда бірін-бірі көру үшін от жағып жүретін болған. Ағаш сапқа байланған мата жалау сол от жалаудың символы болуы мүмкін, *жалау* (*ту*) ұғымды емес, дыбыстық құрамды сақтап қалған, сөздің толық формасы *жалау*, алайда ол оттың атауы емес, лапылдап тұрған бөлігі – алаудың аты деп есептейді. Бұдан әрі Б.Сағындықұлы оттың ескі атауы – «та(м)», «от» сөзі де, «жалын» сөзі де «та(м)» формасынан туындаған деп түсіндіреді [2,80].

Тамызық – қазіргі күні «от тұтататын кепкен, қураған отын» (ҚТТС,8,179,180) мағы-